

ХУДОЖНЯ РЕЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В ПЕРЕКЛАДАХ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА БАРОКОВОЇ ПОЕЗІЇ

У важкі часи вимушеного мовчання – у 70-і роки – В.Шевчук разом зі своїм другом, письменником, літературознавцем Василем Яременком захопилися спільною ідеєю: „підготувати для школярів перекладну антологію давньої української поезії – ідея, поштоvhом до якої стала Шевчукова робота над перекладом Самійла Величка. Звідгоді почалося глибоке захоплення давньоукраїнською літературою, що бачилася письменникові цілим материком загубленої культури” [5, с. 17].

Значний період свого життя письменник присвятив перекладам і підготовці до видання барокової поезії XVII – XVIII століття. Появі перекладів передувала ретельна архівна робота з рукописами та стародруками у різних містах України, яка вилилася в написання синтезованої праці „Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть” [6].

Переклади барокової поезії вражають своєю масштабністю: „Аполлонова люття: Київські поети XVII – XVIII ст.” (1982), „Антологія української поезії XI – XVIII ст.” (1984), „Марсове поле. Героїчна поезія на Україні в X – початку XIX ст.” (у 2-х книгах, 1988 – 1989).

Вибір творів для перекладів давньоукраїнської поезії був пов'язаний у В.Шевчука, перш за все, із глибоким зацікавленням українською історією XVI – XVII століття. Саме в цю добу активню формувався менталітет українців, зростала їх етнічна свідомість, посилювались процеси культуро- та державотворення; не було ще тотальної русифікації, котра, як відомо, завдала українській нації великої кривди. По-друге, історичне тло сприяло якомога яскравішій реконструкції образу людини, репрезентуючи її як особистість (суспільний статус) і як індивідуальність (внутрішній світ).

Прикметною ознакою перекладацького підходу В.Шевчука є показ героїчного духу українського народу в контексті подій світової історії. Знаковим щодо цього є анонім „На Русі першим князем був Кий...”, перекладений з польської мови, якою дуже добре володіє автор. Тут слід зауважити, що у своєму генеалогічному дереві В.Шевчук має польські корені. В автобіографічних замітках „Сад житейських думок, трудів і почуттів” В.Шевчук, згадуючи своє походження, пише: „Прапрадід мій по матері Вікентій Малецький прийшов у Житомир із Польщі з

двома хлопчиками...” [8, с. 50] і далі продовжує: „Розмовною мовою в материній родині була українська, але записані вони були поляками” [8, с. 51].

Іншою ознакою творчої манери перекладача є акцентування подій, героїв, зображених у тексті, за допомогою ключових слів. В. Шевчук зазвичай основні наголоси робить, використовуючи курсив. Наведемо приклад таких висловів:

Херувими рай глядять, бог стеріг Чигирина,
Щоб на нього від поган не найшла руїна.
Коли бог з нами, ніхто тоді на нас.
Швидко діяти – завжди добре [4, с. 62].

Валерій Шевчук завдяки майстерно трансформованим перекладам давньоукраїнської лірики повернув із забуття десятки літературних імен митців XVII – XVIII століття: Касіяна Саковича, Лазаря Барановича, Івана Величковського Олександра Бучинського-Аскольда, Климентія Зіновіїва, Андрія Гарасимовича, Стефана Яворського, Данила Братковського та ін.

До однієї із найвдаліших поезій належить переклад твору поета Олександра Бучинського-Аскольда „Чигирин, прикордонне місто у тяжкій турецькій облозі...” [4, с. 50], яка написана в жанрі панегірика на честь гетьмана Івана Самойловича. У коментарях до твору В.Шевчук наголошує, що „в ньому оспівано перемогу українського та помічного російського війська над турками в 1667 році” [4, с. 341]. Перекладач дуже точно передає думки Олександра Бучинського-Аскольда, висловлені в далекому XVII столітті:

Не дивуйся, сусіде, що я із народів
Славлю тих, що у рабстві, і тих,
що в свободі... [4, с. 61].

Йдеться про те, що великими, рівними поет бачить не тільки народи державні, але й ті, що перебувають у колоніальній залежності (“рабстві”). Варто наголосити, що В.Шевчук зберіг в перекладі всі барокові ознаки панегіриків, зокрема ускладнену форму, поєднання *міфологічних* (Тритон – морське божество, Тизифона – богиня помсти, Геката – богиня мороку) і *біблійних* образів (бог богів у Сіоні – Ісус Христос).

Таким чином, польський поет Олександр Бучинський-Аскольд у перекладі В.Шевчука вперше прозвучав добірною українською мовою, зберігши водночас смислове культурологічне навантаження.

Розглядаючи переклади В.Шевчука, варто наголосити, що він цікавився і такими жанровими різновидами поезій XVII століття, як *антипанегірики*. Прикладом такої поезії є анонімний вірш з „Літопису Самійла Величка” 1720 року „Ей, Іване, поповичу-гетьмане” [4, с. 131], в якому відображено завершальну стадію еволюції гетьмана Івана Самойловича – його моральну деградацію, падіння як особистості. В.Шевчук у перекладі акцентує увагу на психологізмові у прочитанні цього образу: бачимо суперечності внутрішнього світу героя, його роздвоєність, за якою простежується постійна боротьба людини із собою. Вірш має форму жалібного нарікання козаків на адресу Самойловича:

Забув: тебе з любові ми обрали
Та й старшим собі паном забажали.
Вже й ради теж тобі не стало треба,
Бо мислив, начебто зійшов із неба [4, с. 131].

При цьому В.Шевчук у коментарях пояснює переклад останнього двовірша: „Під кінець життя Іван Самойлович все більше схилився до самодержавного правління, ігноруючи традиційне обговорення справ на радах” [4, с. 350]. Також цікавими є гіпотези щодо того факту, що цей антипанегірик може належати перу Івана Мазепи, у якого були нахили до поетичної творчості.

У фіналі поезії прочитується її повчальна ідея – апеляція до людської пам’яті як єдиної гарантії від помилок, невдач, трагедій, яка спіткала Самойловича та всю його родину. Знову в зауваженнях В.Шевчука дізнаємося про те, що „Самойловичів вислали у В’ятську губернію, потім Якова з жінкою заслали в Єнісейськ, а гетьмана – в Тобольськ” [4, с. 350].

Ти закінчив, ох, тяжко і жорстоко,
А пам’ять має плинути широко.
Отож ніхто не зажирайся много,
Тоді кінця не матимеш лихого [4, с. 132].

Вирішальними критеріями, яких дотримувався В.Шевчук у перекладацькій діяльності, були: звернення до правдивого зображення історичних постатей, актуальність тематики творів, високий художній рівень тексту, його популярність у літературному контексті.

Розглянемо на конкретних прикладах барокових поезій інші інтерпретації образів історичних діячів, які окреслили епоху бароко, стали на засадах гуманістичного державотворення. Серед них Б.Хмельницький, І.Сірко, І.Мазепа.

Самобутній образ Богдана Хмельницького як доблесного воїна, гетьмана Війська Запорізького, мудрого політика, видатного дипломата і творця Української Козацької Держави відтворений у перекладах В.Шевчука. Характерною ознакою висвітлення цього образу є особлива ретельність та ерудованість перекладача, глибока обізнаність історичними процесами XVII століття. Численні епітафії, геральдичні вірші, звияжні пісні, плачі присвячено саме постаті Богдана Хмельницького.

Довершеністю художньої форми, емоційним розгортанням сюжету відзначається переклад поезії українського митця другої половини XVII століття Андрія Гарасимовича „Плач Малої Росії”. У поезії висвітлюються мотиви поневолення України ворогами-чужинцями, „ляхами”. Цей твір модернізований В.Шевчуком у традиціях українського голосіння, але із оновленими гуманістичними елементами. Зображуючи Україну в неволі, автор вдається до художнього прийому антитези, яку презентує якраз образ захисника вітчизни – Богдана Хмельницького:

Та Богдан, цей муж вибраний,
Був нам Господом поданий.
Стер він кляте сім'я тее
Скинув з мене ярмо злеє
І мені дав мудрі ради
Під щитом міцної влади [4, с. 113].

Геральдичні вірші на честь славетних подвигів Богдана Хмельницького, створених козацьким полковником Григорієм Граб'янкою, заново народилися завдяки здібностям і талантові В.Шевчука-перекладача. Так, йому належить зокрема переклад поезії „Похвала віршами Хмельницькому від народу малоросійського”, в якій автор за визначальний мотив обирає героїчні вчинки Б.Хмельницького як визволителя української землі від польських загарбників:

Богдан Хмельницький тут зображений можний
Вояк в Росії славний і неперemoжний,
Через нього на ноги Україна встала,
Бо під ігом ляхівським мало не пропала [4, с. 203].

Топос імені державотворця розглядається в іншому вірші анонімого автора „Епітафія Богдану Хмельницькому”:

Нашого роду прекрасне знамення –
Оцей наш Хмельницький,
Звати Богданом його, богом бо даний він вам [4, с. 205].

Богдан Хмельницький стає героєм декламації у шкільній драмі Інокентія Неруновича „Милість Божа” [4], яка перекладена з книжної української мови В.Шевчуком. У передмові до другої книги „Марсове поле” перекладач наголошує, що мета цього твору „недвозначна – заклик сучасникам зберегти героїчні традиції свого народу” [4, с. 12].

В.Шевчуку вдалося передати ту коротку мить української історії, коли українці на хвилі національного відродження, незалежно від майнового стану та соціального походження, стали єдиними у своєму прагненні будувати власну державу під проводом Богдана Хмельницького. Саме тому у творі присутні всі елементи барокової поетики, які є наскрізними. По-перше, В.Шевчук звертається до полярного зображення подій, настроїв, вчинків, у підкресленні рис характерів. По-друге, ми бачимо, що дійовими особами є не окремі люди, а вся Україна – персоніфікація всього народу. Окрім того, у тексті твору важливе смислове значення мають діалоги, модернізовані В.Шевчуком.

В контексті дослідження необхідно зауважити, що відомий німецький філософ-герменевт ХХ століття Г.Гадамер вважав, що філософські тексти (чи тексти, що зорієнтовані на філософічність) – це „вступання в нескінченний діалог” [3], то діалоги, майстерно інтерпретовані В.Шевчуком, є невід’ємною частиною його власного національного виміру. Прочитуємо цей діалог України з Б.Хмельницьким:

Україна:

О мій боже! Освітлюй цей день золотавий,
То велике блаженство пожити у славі!
Вічної слави справді достоїн
Мужній на морі і на землі воїн,
Військ Запорозьких Хмельницький найбільший
Вождь найчільніший.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ:

Мицніше між собою у мирі живіте,
Свою взаємну дружбу в житті возлюбіте,
Бо речі і малії примножує згода
І навпаки: великі вмаляє незгода [4, с. 230].

Вочевидь, головною історичною дійовою особою у творі „Милість Божа” є Богдан Хмельницький, якому відведено найбільше місця у драмі. Навколо нього групуються всі персонажі: Україна, Кошовий, Козаки, Вісник, Вість, Діти українські, Писар, Догляд.

Прикметною ознакою перекладу В.Шевчука є використання елементів стилю високого бароко, зокрема використання урочистої патетики: введення до складу дійових осіб Хору, який прославляє Б.Хмельницького і виступає провісником його перемог над поляками:

Прийдуть тучі хмурі,
Поб'ють тебе бурі,
Щоб голови стерти,
Щоб шиї нагнути,
В ярмо одягнути,
В ліси заганяти,
В ріках потопляти,
З могил видирати,
За Віслу прогнати [4, с. 209].

Шевчук-гуманіст не применшує сили впевненості Б.Хмельницького у власній правоті, підкреслюючи зростання національно-визвольного руху. Саме високий патріотичний пафос оживив перекладач загальною формою шкільної драми.

Окрім того, перекладач зберігає повчальний, виховний момент, характерний для шкільної драми, використовуючи образ Богдана Хмельницького. Триумф перемоги підсумовує Писар:

Тож урочисті гласи звучать звідусюди,
Кимвали чути, співи – втішаються люди.
Міста, діброви, села, горби, гори, ріки
З людьми з'являють красно триумфи великі!
Одним сказати словом: відколи постала,
Такого святкування Україна не знала [4, с. 224].

Монолог Писаря передає радість перемоги, гордість за Україну, яка стала незалежною державою.

В.Шевчук спромігся колоритно передати чи не найголовнішу ідею твору: звертаючись до українців з різними особистими уподобаннями, майновими статками та відмінним віросповіданням, гетьман закликав до єдності, взаєморозуміння та злагоди, звертався з проханням до своїх побратимів шанувати заповіді батьків і не відступати від славних традицій своїх предків, які споконвічно жили на своїй землі і виробили власне розуміння найсвятіших людських цінностей:

Із срібних полумисків батьки в нас не їли,
І з золотих пугарів ніколи не пили,
Бо дбали про залізо, залізо любили

І славу превелику собі заслужили.
Отим шляхом ідіте, науку пізнайте:
Шукайте славу, гроші в ніщо завше майте [4, с. 225].

Тобто українці з давніх-давен прославилися любов'ю до праці, бажанням творити, примножувати багатство свого роду на власній землі. Як відомо, українська цивілізація ще від часів Трипілля тісно пов'язана із землеробською культурою. Саме на цьому акцентує В.Шевчук.

Гадаємо, що найпоказовішою у творі є фінальна сцена промови Б.Хмельницького, з якою він звертається до козаків. Його слова цілком окреслюють ту ситуацію, в якій опинилася Україна:

Я мовлю наостанок: в житті не купцюйте,
А лука, стріл, мушкета і шаблі пильнуйте!
Бо куплями окутий житейськими воїн
Ім'я свого у світі увіч не достоїн
Дітей своїх, як тільки відправлять науки,
Такої научайте козацької штуки.
Живучи так, ворожі зітрете навіть
І матимете радість на многіє літа [4, с. 225].

Це останній виступ Богдана Хмельницького у драмі „Милість Божа”. Він утверджує думку, що завойовані позиції треба вміти відстоювати. Стиль перекладу В.Шевчука перегукується за своєю мелодикою з українськими різдвяними колядками.

Валерій Шевчук є новатором перекладу названої барокової пам'ятки першої половини XVIII століття. Він проголошує в ній ідеї збереження національної ідентичності, що віковічні прагнення українців до волі неможливо викоринити ніякими обмеженнями, указами, заборонами чи репресіями, бо українці є сильною, мужньою, незалежною нацією. В інтерпретації цієї літературної пам'ятки він йде від очевидного змісту поеми до прихованого, так званого барокового акумулювання.

Також привертає увагу талановитий переклад з мови, „наближеної до російської” [4, с. 369] героїчної поеми Семена Дівовича „Розмова Великоросії з Малоросією” 1762 року, в якій переважають мотиви звеличення українського національного характеру, етнічної ментальності, заклик до єдності, братолюбства, незнищенності духу народу. Уособленням цих думок постає знову-таки славетний гетьман, „наш Хмелю” [4, с. 277], як його призно називають козаки, – Богдан Хмельницький. В аспекті цього варто зазначити, що в українському фольклорі образ рослини – хмелю символізує буянню молодечих життєвих сил, енергійність,

наполегливість, самовідданість. Такі ж риси характеру були притаманні й цій харизматичній людині.

Характерною бароковою рисою твору є використання химерних, фантастичних елементів, зокрема під час опису битви під Жовтими Водами 1648 року:

При звільненні всієї Малої Росії
Подолані преславно ляхи в нас лихії,
Ну, а Богдан Хмельницький, то наш предводитель,
Не раз не два лишався в бою побідитель.
Од Польщі відірвав він козацьку силу
І оточив був ляха і спереду і з тилу [4, с. 278].

У поемі також зображуються події 1652 року, відомі під назвою Білоцерківська Угода. В.Шевчук у коментарях до твору відзначає: “Під Білою Церквою боїв не було; сюди зібралися рештки козацького війська, і було тут підписано *важкий* для України Білоцерківський договір” [4, с. 370].

В той рік під Білу Церкву Хмельницький пішов,
Де не один із ляхів погибель знайшов.
Хмельницький скликав військо і всіх підбадьорив:
Російському цареві про себе сповістив,
Піддавши Україну, і сам він покоровсь.
Боярин був російський, що звався Бугурлін [4, с. 284].

У поезії зображується складний та неоднозначний образ Б.Хмельницького, адже союз із Москвою, який був підписаний уже після національно-визвольної боротьби, був обумовлений тією ситуацією, в якій опинилася Україна, оточена ворогами зі всіх сторін – поляками, турками, татарами – і, всупереч сподіванням гетьмана, мав надзвичайно трагічні наслідки для України. Саме тому В.Шевчук підкреслює у коментарях ключове слово – „важкий”, тобто ілюзорність прагнень Б.Хмельницького, наслідки яких наш народ відчував впродовж 350 років: тотальна денационалізація, комплекс меншовартості українців.

Але при цьому необхідно зазначити, що у переважній більшості перекладених В.Шевчуком поезій епохи бароко образ Богдана Хмельницького змальований як сильна неординарна особистість, уособлення ідей українського національного духу, поборник правди і справедливості, мудрий державотворець, який завжди відстоював демократичні громадські цінності у житті.

Національний дух та національна форма оригіналу, а також індивідуальний стиль поета відчуються в інших модернізаціях

героїчної поезії, присвячених доблесним особистостям XVII – XVIII століття.

Звернемося до змалювання образу гетьмана Івана Мазепи. Він є найбільш значущою після Богдана Хмельницького особою в історії України у Нову добу.

Польський поет, відомий філософ XVII століття Стефан Яворський у перекладі В.Шевчука вперше прозвучав українською мовою. У поезії із книги „Луна голосу, що волає в пустелі” (Київ, 1689) автор прагне возвеличити і прославити образ самовідданого борця за Українську Державу. Переклад характеризується урочистістю, піднесеністю поетики:

Сам Іван-бо під сонцем правічним панує,
Що його зоря славна, вождя, знаменує,
Додає до звитяжства великої сили.
І турецький він гідрі насипле могили [4, с. 136].

Коментуючи твір, В.Шевчук висуває цікаву гіпотезу: Іван Мазепа був не тільки могутнім гетьманом, але й талановитим поетом. Отже, В.Шевчук у перекладі поезії вдається до ідеалізації народного улюбленця у стилі народнописних традицій, що, звісно, збагачує цю барокову пам'ятку. Дослідник реабілітує образ Івана Мазепи, який найвищою метою ставив добробут населення України.

Не менш цілісним, органічним і водночас суперечливим постає образ кошового отамана Івана Сірка у Шевчуковому перекладі анонімної поезії „Короткий опис Сіркових діянь”, яку він переклав за рукописом XVII століття бібліотеки Польської АН у Кракові. Важливо відзначити, що на відміну від дещо ідеалізованого образу, який змальовує Самійло Величко у Літописі в оповіданні „О войнь Серковой на Кримъ” [2, с. 376] В.Шевчук показує саме підступність Сірка, який хоч і запевняє тих невільників, що надумали повернутися до Криму:

Хай у божий час вертає, сам такому дам я допомогу –
Не гадайте, що вас хочу перекинуть через ногу [4, с. 81],

– але тут же вони падають від куль козаків із засідки. Образ І.Сірка подано через ремінісценції „Повісті минулих літ”, як доречно наголошує В.Шевчук. Для перекладача важливо передати боротьбу добрих та злих сил в особистості цього народного ватажка. З одного боку він змальовує Сірка, використовуючи одну із барокових ознак – прийом гіперболізації:

Був стрілець він із лука чудовий, також з самопала,

Як з коня на ходу ударяв, знав, куди потрапляло.
Птах у льоті, звір в бігу не вмів од Сірка ухилитись [4, с. 73].

Певна річ, йому властивий природній героїзм, мужність, відвага, але, на наш погляд, такі риси вдачі Івана Сірка абсолютно не можна пояснити національно-визвольною боротьбою, яка має свої закони і вимагає мужності, ненависті до ворогів України. В.Шевчук психологічно точно зміг передати думки невідомого поета другої половини XVII століття, що визволитель не повинен втрачати людяності у скрутних обставинах. Адже загальновідомо, що козаки Запорозької Січі відрізнялися від турків та татар своїм гуманізмом, благородним ставленням навіть до ворогів – вони ніколи не вбивали полонених, безоружних, жінок чи дітей. У творі ж бачимо нічим не виправдане нелюдське ставлення Івана Сірка до татарських жінок та дітей, яких він виставив в якості живого щита:

Матері, жони, діти татарські підуть у заслону,
І татарський невільник, як щит, нам подасть оборону [4, с. 78].

Але все ж таки у фінальній частині поезії звучать християнські мотиви і невідомого поета епохи бароко, і В.Шевчука – звернення до Бога. Це можна трактувати як заклик-молитву:

Змилуйся, о змилуйсь, Пане, дай усім,
що в війнах тих полегли, –
Всім дай одпочинок вічний,
Покрий милосердям і підлеглих! [4, с. 83].

Отже, можемо стверджувати, що однією із особливостей художнього перекладу В.Шевчука є співвідношення контексту автора і контексту перекладача. Окрім того, для перекладача надзвичайно велике значення має національний дух, національна форма оригіналу, яку В.Шевчук може творчо інтерпретувати.

1. Аполлонова лютня:
Київські поети XVII –
XVIII ст. / Упорядкув. та
приміт. В.П.Маслюка,
В.О.Шевчука,
В.В.Яременка; За ред.
В.Крекотня – К.: Молодь,
1982 – 318 с.
2. Величко С.В. Літопис /
Комент., геогр. та імен.
покажч., упорядкув.
ілюстр. матеріалу В.О
Шевчука; пер.з книж.
Укр. мови В.Шевчук – К.:
Дніпро, 1991. – Т. 1-2.
3. Гадамер Х. – Г.
Философия и
герменевтика // Гадамер
Г.Г. Актуальность
прекрасного. - М., 1991. –
С. 345-356.
4. Марсове поле. Героїчна
поезія на Україні. Друга
половина XVII – поч. XIX

- століть. – Книги 1,2. – К.: Молодь, 1989. – 374 с.
5. Тарнашинська Л. Валерій Шевчук: “Мав дерзновення бути самим собою”. Бібліографічний нарис. – К., 2002. – С. 26-63.
 6. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: у двох книгах. Книга 1: Ренесанс. Раннє бароко – К.: Либідь, 2004. – 400 с.
 7. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: у двох книгах. Книга 2: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К.: Либідь, 2005. – 728 с.
 8. Шевчук В. Сад житейських думок, трудів і почуттів. Автобіографічні замітки // Шевчук В. Стежка в траві. Житомирська сага. – Т. 1. – Харків: Фоліо, 1994. – С. 49-76